

İnanan, Filiz ve Derya Şahin (2017). "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 32, s. 33-54.

DOI: 10.21550/sosbilder.298177

ARKEOPARK - OSMANLI LÜLELERİ OSMANLI'DA TÜTÜN KEYFİ

Filiz İNANAN*

Derya ŞAHİN**

Gönderim Tarihi: Temmuz 2016

Kabul Tarihi: Ekim 2016

ÖZET

Bursa-Tophane Bölgesinde farklı tarihlerde sondaj ve arkeopark kapsamında yapılan kazılarda bulunan lüleler oldukça büyük bir buluntu gurubunu temsil etmektedir. Yapılan çalışmada 2015 yılı kazı sezonunda bulunan 68 adet lüle, gruplara ayrılarak incelenmiştir. Bu lülelerden 32 tanesinin çanak kısmı korunmuş, tam formu belirlenebilen ya da tüme yakın lülelerdir. Bunların içinde yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, silindir çanaklı ve disk kaideli formlar mevcuttur. Bunların dışında 27 adet duman yolu parçası ile 9 adet çanak kısmına ait parça bulunmaktadır. Hisar buluntuları içinde "Tophane işi" başlığında tanıtılan örnekler disk kaideli, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı formlar yoğunluk göstermektedir. Karşılaştırmalı örnekler ışığında lüle buluntuları 18. ve 19. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tophane, Arkeopark, Osmanlı İmparatorluğu, lüle, tütün*

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, filizinanana@hotmail.com

** Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, dsahin25@hotmail.com

Archaeopark - Ottoman Pipes Tobacco Joy in Ottoman

ABSTRACT

Among the find group which were found during the lots of soundings and excavations within the scope of archaeopark project carried out in Tophane-Bursa, on different dates, a great number of pipes constitutes a great ratio. Total number of 68 pipes, which were found in the year of 2015 excavation project, are studied by dividing them into groups. 32 of these nozzles/pipes are either fully preserved or almost complete and dish parts are preserved enough to understand their forms. These pipes are grouped according to their bowl type by this means; pipes which have rounded bowl, flattened and rounded bowl, cylindrical bowl and disc shaped bases. Apart from these, there are 27 stems and 9 bowl parts are found. Among the Hisar finds, pipes which are introduced under the heading of "Tophane's work", forms with disc shaped bases, rounded bowls and flattened-and-rounded bowls shows intensity. According to comparative analysis of these finds show that these pipes can be dated to 18th and 19th centuries.

Keywords: *Tophane, Archaeopark, Ottoman Empire, pipe, tobacco*

Yapılan çalışmada, Bursa Tophane Bölgesinde Hisar Arkeopark kapsamında gerçekleştirilen kazılar sonucu bulunan Osmanlı lüleleri incelenmiş ve Osmanlı'da tütün keyfi üzerinde durulmuştur. İlk kez 2000 tarihinde 3. dereceli sit alanı olarak tescil edilen alanda, Bursa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı'nda, Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün katkıları ve Bursa Osmangazi Belediyesi'nin maddi desteği ile 2015 yılı kapsamlı arkeolojik kazıları yapılmıştır¹ (Resim 1-2). Yoğun bir şekilde Osmanlı temiz su künklerinin

¹ Öncelikle çalışmaya bizi davet eden Müze Müdürü Ali Sinan Özbey'e, alanda sorumlu müze uzmanı Hakan Bay'a teşekkür etmek istiyoruz. Bunun yanı sıra Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden, Arş. Gör. Hazal Çıtakoğlu, Arş. Gör. Gonca Gülsefa, Murat Akın, Semih Togan, antropolog İbrahim Semih Onur, mimar Didar Taşkan ve stajyer öğrenci olarak Fatma Selbik, Asya Karacadağ, Elif Çalık, Büşra Okumuş, Ahmet Seyda Yıldız, Orhun Kısa, Nihan Aksoy, Merve Kızılcay, Alihan Ural, Emine Özaydın yer almıştır. Katkıları için hepsine teşekkür ediyoruz.

bulunduğu alanda, Roma Dönemi drenaj kanalı², küçük bir vestibuluma ait olduğu düşünülen geometrik desenli, geç antik mozaik zemin döşemesi ve çok sayıda Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemine tarihlenen seramik ve sikke buluntusu vardır³. Kazı çalışmaları yapılan parselin, uzun yıllar boyunca kesintisiz iskân edilmesi sonucu tüm tabakalar karışmış, dolayısıyla stratigrafik bir tespit yapılması olanaksızlaşmıştır. Buluntu grubu arasında yer alan 63 adet lülenin yanı sıra, birbirine yakın alanlarda aşık kemiği buluntuları da dikkate değerdir. Buluntular, kazı yapılan alanda ya da hemen yakın parsellerde daha önce kahvehane olarak kullanılan mekânların varlığına işaret etmektedir. Çünkü bu derece yoğun lüle buluntusunun bir anlamı olmalıdır.

Tütünün Osmanlı topraklarına girmesiyle kısa sürede imparatorluk içinde popüler olmuş, üç yüzyıllık kullanımlarının ardından yerini sigaraya bırakmıştır. Lüleler genellikle pişmiş topraktan yapılan, tütün veya benzeri maddelerin içlerine doldurularak içildiği araçlardır. Çok küçük ve derin çanaklı tütün doldurulan kısımları, çubuk uçlarına takılarak kullanılan, açık ağızlı lüleler Osmanlı topraklarında çok kaliteli ve farklı biçimlerde üretilmiş, Anadolu dışında birçok bölgeye satılmıştır. Öyle ki, keyif nesnesi olan lüleler, Osmanlı'nın en ünlü ve popüler mallarından biri haline gelmiştir.

Osmanlı Anadoluşuna 1600'lü⁴ yılların ilk beş yılı içinde gibi geç bir tarihte giren tütün ve benzeri maddelerin içimi en erken Mısır'da

² Geçmiş yıllarda yapılan çalışmalarda Doğu Roma yolu olarak nitelendirilen, altından atık su kanalının geçtiği ve üzerinde 30 cm kalınlığında mermer bloklardan oluşturulan bir düzlem yer almaktadır. Fakat ilerleyen dönemlerde mermer düzlem işlevini yitirmiş ve üzerine çok sayıda pişmiş toprak künk sıraları yerleştirilmiştir (Resim 7).

³ Kazı çalışması ve diğer buluntular hakkında başka bir çalışma yapılmıştır.

⁴ Birçok araştırmacı bu tarihler konusunda hemfikirdir ancak 1601, 1603 ya da 1605 olarak farklı öneriler bulunur (Robinson 1985: 151). Tütünün Osmanlı

başlamıştır. Tütün bitkisinin kullanımı, tütünün tüketicilerini bağımlı kılması sebebiyle hızla gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak, tütün içiminin pratik aracı olan lüleler, 17. yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da üretimi ve tüketimi başlar başlamaz yaygınlaşmış, 18. ve 19. yüzyıl boyunca artarak devam etmiştir (Robinson 1985: 151).

Lülelerin yayıldığı ilk dönemlerde yaşayan Peçevîli İbrahim Efendi çubuk içenler hakkındaki görüşlerini şöyle aktarmıştır: “Ehl-i keyf müptelâsı oldu, giderek keyf ehli olmayanlar da kullandılar. Hatta kibâr ulemâdan ve devlet ricâlinden nîceleri ol ibtilâyâ uğradı. Kahvehânelerde erâzil ve evbaşın tütün kesreti istimalinden kahvehâneler gök duman olup içinde olanlar birbirini görmemek mertebelerine vardı. Sokaklarda ve pazarlarda dahi lüle (çubuk) ellerinden düşmez oldu. Birbirinin yüzüne gözüne püf püf diyerek sokakları, mahalleleri kokuttular” (Bayram 2011: 245). Hem edebi kaynaklardan hem de bazı görsel eserlerde açıkça görüldüğü üzere her statüdeki insan birçok alanda lüle içiyordu. Lüleler erkeklere özel bir araç gibi algılansa da, Osmanlı döneminde umuma açık olmayan yerlerde kadınlar tarafından da kullanılmıştır (Vroom 2007: 84). Bu hızlı dağılım ve alışkanlık sürecinin ardından, I. Dünya Savaşı, pişmiş toprak lüle üretiminin sona ermesinde büyük rol oynamış, İstanbul'da 20. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'da bilinen son lüle yapımcısı, dükkânı kapatılmıştır (Robinson 1985: 151).

Lülelerde içilen tütün bitkisinin tarihi, sekiz bin yıl öncesine dek inmektedir. Ancak zamanla orijinal tütün bitkisi kaybolmuş, Amerika Kıtası'nın kuzey ve güney kesimlerinde yetişen “*Nicotiana rustica*” ve “*Nicotiana tabacum*” bitkilerinin kullanımı yaygınlaşmıştır. 15. yüzyıl sonlarına kadar Amerika kıtası dışında tanınmayan tütün, Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya, Batı Afrika'ya, Mısır'a ve Doğu Akdeniz kıyılarına

İmparatorluğundaki kullanımı ve tütün hakkındaki tartışmaların ayrıntıyla bahsedildiği önemli yapıtlardan biri Katip Çelebi'nin Nizamü'l-Hak fi İhtiyarı'l-Ehakk'tır.

dağılmış, günümüzde birçok ülkede yetiştirilir hale gelmiştir (Goodman 1993: 17). İlk kez şaman törenlerinde “halüsinasyon” amacıyla kullanılan bitki, Amerika yerlilerine göre “her derde deva ilaç” tır. Kıtada susuzluğu, açlığı yatıştırdığı ve direnç verdiğine inanılarak kullanılmıştır. Gerçekte Osmanlı topraklarına girişi de bu şekildedir. İngilizler 17. yüzyılın ilk yıllarında tütünü Osmanlı’ya bir tür ilaç tanıtımıyla satmıştır (Ayhan 2010: 51). Sonrasında imparatorluk himayesinde ilk olarak Selanik’e getirilerek yetiştirildiği, buradan farklı bölgelere dağıldığı bilinmektedir (Bayram 2011: 244).

Lüle kullanımının tam olarak ne zaman başladığı kesin bilinmemekle birlikte, tütünün Osmanlı topraklarına girmesiyle başladığını düşünmek makuldür. Ancak Osmanlı’nın daha önceleri Orta Doğu’da esrar ve afyonun çubuk ile içildiğine tanıklık ettiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, tütünle tanışmadan önce Osmanlı’nın dumanın içilmesinde kullanılan aletler hakkında bilgisi mevcuttu. Muhtemelen afyon, esrar gibi diğer maddelerin içiminde lüle benzeri araçlar kullanılıyordu⁵. Nitekim Evliya Çelebi, Seyahatname’sinde 1639’da Süleymaniye ve Tiryakiler çarşısında 16 dükkânda afyon ve esrar satıldığını belirtmiştir (Ayhan 2010b: 51). II. Bayezid Dönemi’nden itibaren (1482–1512) esrar ve afyon tüketildiği bilinmektedir. Buna dayanarak bu bitkilerin de lülelerde içilmiş olabileceği ifade edilmiştir (Bakla 2007: 60). III. Murad (1574-1595) döneminde kahvehaneler yasaklanmış ancak bu yasak hem halk arasında hem de imparatorluk makamlarında başarıyla uygulanamamıştır. Bu tür malların ticari ve ekonomik açıdan önemli faydalar sağlamasına rağmen, toplumsal düzeni bozduklarını düşünen varisi IV. Murad (1623-1640), 1633 yılında kahvehane ve tütün içimini

⁵ Haşhaş bitkisi ve bundan elde edilen afyon beş bin yıl öncesi toplumlarında bile farklı dönemlerde farklı isimler altında kullanılmaktaydı. (Sümer tabletlerinde “gil”, Hititlerde “Hassikka”, Latinlerde “opium”, Farsçada “afyûn” idi. Türkçeye Farsçadan “afyon” olarak geçti. Fakat tütün gibi afyon da ilkçağlarda daha çok iyileştirici etkisi için kullanılıyordu (Çıtır 2015: 19).

tümüyle yasaklamıştır (Baram 1999: 141). Bu tarihlere dek övülen ve iyileştirici yanıyla ün salan tütünün, kısa süre sonra şifa kaynağı olmadığı anlaşılmış, Osmanlı dışında 1604'te İngiltere, 1632'de İsveç ve Danimarka'da, 1637'de Napoli'de, 1640'ta Sicilya'da ve birkaç bölgede içilmesi yasaklanmıştır. Yasaklar sonucunda tütün kullanımı azalmamış, tersine artış göstermiştir (Bakla 2007: 21).

Osmanlı İmparatorluğu kil lüle üretiminde çok önemli ve ayrıcalıklı bir konum edinmişti. Bu durum, üretim kalitesinin yanında iktidar bölgelerinin değişimiyle de sağlanmıştı. 15. yüzyılda, Doğu Akdeniz'de hala Bizans İmparatorluğu'nun kalıntıları duruyordu. Ancak Mısır'da Memluk Devleti ile birkaç bağımsız yönetim ve büyüyen bir Osmanlı Devleti mevcudiyeti vardı. 16. yüzyıl başlarında Osmanlı, Orta Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da varlığını güçlendirmişti. Aynı yüzyılda Osmanlı, Memlukları yenince bölgede yeni bir dönem başladı. Osmanlılar Avrupa, Asya ve Afrika'da artık daha güçlüydü ve siyasi iktidarın güçlenmesi, bölgedeki ticari ilişkileri etkiliyordu (Baram 1999: 141). Osmanlının hem üretim hem tüketim konusunda büyük söz sahibi oldu.

İmparatorluk sınırları içindeki üretim merkezlerinin başında, Anadolu'da İstanbul Tophane, bugün Kırklareli iline bağlı olan Lüleburgaz (özellikle 17. yy), Anadolu dışında Bulgaristan'da Sofya ile Varna ve Rusçuk kentleri gelmekteydi. Tophane üretimleri özellikle 19. yüzyılda dünya çapında ün kazanarak farklı bir yer edindi (Robinson 1985: 152).

Günümüzde hala “Lüleci Hendek Arasta” adıyla anılan mevkide, Tophane'de, Osmanlı Dönemi'nde etkin olan yaklaşık altmış atölyenin varlığı saptanmıştır. Bunların sonuncusunun sahibiyle konuşma imkânını yakalayan Hüseyin Kocabaş'ın aktardığına göre, “son lüle atölyesi birkaç yıl nargile ateşliği üreterek ayakta kalmaya

çabalamış, nihayetinde 1928 yılında imalathanesini kapatmıştır”⁶. Lüle yapımında kullanılan çamurun, Ok meydanında bulunduğunu ama alan askeriyeyle ait olduğundan oraya girilemediğini; kaliteli lüle astarlarının elde edildiği ve eskiden “Gülbahar” adıyla bilinen, özellikle Van’dan getirilen toprağın adının bile unutulduğunu, yine son lüleci aktarmıştır. Ancak bu noktada lülelerin sadece, Tophane lüleçisinin aktardığı üzere kırmızı astarla değil gri-siyah renkli astarla boyandıklarını ve bu tonların saman aleviyle yakalandığını hatırlatmak gerekir.

İlk lülelerin ne zaman üretildiğine dair kesin bir veri olmasa da, formlarına dair bazı fikirler öne sürülmüştür. Bazı buluntulara dayanarak ilk lülelerin beyaz kilden, ince, uzun sade biçimlerde yapıldıkları öne sürülmüştür. Fakat bu değerlendirme küçük parçalar aracılığıyla yapıldığından tam formları ve kullanım biçimleri hakkında yeterli bilgi sunulamamıştır. Buna karşın insanların binlerce yıl öncesinde bile duman çıkaran bitkilerin kokusundan yararlandıkları, tıp alanında bu bitkileri kullandıkları farklı araçlarla içtikleri arkeolojik verilerle açıkça görülmektedir⁷.

Lüle üretiminin seramik kap kacak yapımından pek farkı yoktur. Hazırlanan kil hamur, çarkta şekillendirildikten sonra hamurun kendi rengine yakın renkli astarla kaplanır. Çeşitli aletlerle kazıma yapılarak ya da mühürlenerek süslemesi tamamlanıp daha düşük ısıda, dekorasyonun sabitlenmesi amacıyla fırınlanır. Bu fırınlama sonrasında tekrar astarlanarak perdahlanır, parlatılır. Altın yaldızla kaplanıp son kez fırınlanan örnekler de mevcuttur. Tamamlanan lüleler Arasta’da satılmak üzere yerlerine konur (Kocabaş 1963: 12). Osmanlı, önceleri başka kültürlerde görüp kullandığı bu aracı kendi zevkine göre geliştirmekte hiç vakit kaybetmemiş, birçok farklı form üretmiştir.

⁶ Tophane’deki son lüle atölyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kocabaş 1963: 12-13. İstanbul’daki lüle atölyeleri hakkında bilgi için bkz. Bakla 2007.

⁷ Erken kültürlerle ait farklı pipo tipleri örnekleri ve ayrıntı için bkz. Bakla 2007: 17: A5-A6-A8; s.18: A9-A10-A11; s.19: A12-A13.

Osmanlı lülelerinden söz ederken kuşkusuz yanında içilen kahveyi ve dolayısıyla kahve fincanlarını unutmamak gerekir. 17. yüzyılın ardından bu zevk evrensel bir hal almıştır. Kahve ve tütün tüketimi sadece belli başlı eşyaların kullanımını arttırmamış, yeni sosyal davranışlar geliştirmiştir (Baram 1999: 139). Onlarca farklı türü bulunan kahve de tütün gibi tiryakilik yaratan bitkilerdendir. En eski kaydı 16. yüzyıla aittir. ‘Abd al-Kadir al-Caziri’nin bir risalesinde kahvenin içki olarak Yemen’den getirildiği ve orada büyük ilgi gördüğünden söz edilmiştir (Bakla 2007: 25). Osmanlı kahveyi I. Sultan Selim’in Memlûkları yenip Mekke, Medine ve Kudüs’ü ele geçirip halifeliği aldığı dönemde tanışmıştır. Kahve tütün tüketiminin yanına yakıştırılmış ve sonrasında lüleler Osmanlı’nın, kahve ise misafirperverliğin sembolü olmuştur.

Hisar-Arkeopark Alanında Bulunan Lüleler

Lüle tipolojileri, çoğunlukla tütünün doldurulduğu çanak kısımlarının formları esas alınarak yapılmaktadır ve en geniş tipolojilerden birinde, çok sayıda buluntunun değerlendirilmesiyle İstanbul Saraçhane kazılarındaki lüleler, J. W. Hayes tarafından 27 sınıf altında toplanmıştır⁸. Bunun yanında lüle tiplerinin nispeten daha yaygın olan en genel formlarını yuvarlak, disk kaideli ve lale biçimli olmak üzere üç ana grupta toplamamız mümkündür. Fakat bunların dışında pek çok farklı formun, üretici ve tüketiciler tarafından tercih edildiğini unutmamak gerekir.

Hisar Arkeopark kazılarında toplam 68 adet lüle ele geçmiştir. Bu lülelerden 32 tanesinin çanak kısmı korunmuş, tam formu belirlenebilen ya da tüme yakın lülelerdir. Bunların içinde yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, silindir çanaklı ve disk kaideli formlar

⁸ J.W.Hayes, İstanbul Saraçhane buluntuları içindeki seramikleri titizlikle tasnif etmiştir. Gri hamurlu erken tipleri 17. ile 18. yüzyıl başlarına; kırmızı perdahlıları 19. yüzyıla tarihlendirmiş, üçüncü bir grup olarak da ithal örnekleri sınıflandırmıştır. Ayrıntı için bkz. Hayes 1992: 392-394.

mevcuttur. Bunların dışında 27 adet duman yolu parçası ile 9 adet çanak kısmına ait parça bulunmaktadır. Buradaki çalışmalarda ele geçen lülelerin hemen hemen tüm formları, Hisar İçinde 2000 yılında başlayan ve 46 parselde devam eden sondaj kazıları sonucunda bulunan lüleler ile paraleldir. Hisar buluntuları içinde “Tophane işi” başlığında tanıtılan örnekler içinde disk kaideli, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı formlar yoğunluk göstermektedir (Özkan ve Ünal 2009: 95).

Arkeopark buluntuları içinde kırmızımsı kahverengi hamurlu ve astarlı 3, bordomsu-devetüyü renkli 1 örnek, *yuvarlak çanaklı* forma sahiptir (Tablo 1) ve yuvarlak duman yoluna bağlanmaktadır. Yuvarlak çanakların tüm çevresi bitkisel ve geometrik düzenlemelerle titizlikle süslenmiştir. İki lüle çanağında dikey ve yatay çizgisel bezeme bulunur. Anadolu’da Hasankeyf (Ayhan 2010a: 18-Res.3), Smyrna (Ayhan 2009: 9-Res.5), Andaval (Pekak 1998: 523-Res.16) kazılarında, Anadolu Dışında Atina Agorası (Vroom 2007: 85-fig.4.15; Robinson 1985: Plate 61-A1), Belgrad kalesi (Bikic 2012: 5-f.g.4/27) ve Girit (Evely 1988: 140-Fig.4 / 2, 3) kazılarında ele geçen bu tip lüleler 17. ve 18. yüzyıllara tarihlendirilmektedir⁹.

Lülelerden 6 tanesi ise yine yuvarlak çanaklı olmakla birlikte, ilk gruba göre daha *basık yuvarlak* form biçimiyle onlardan ayrılmaktadır. Ayrıca bu lüleler kendi içlerinde de iki alt gruba ayrılmalıdır. Çünkü 4 tanesinin basık çanağı aynı zamanda istiridye formu ve dilimli kenarlıdır (Tablo 2-a, b ve Tablo 3- b, d, e). Ağız kesimleri dik ve yüksek olan bu lülelerde süslemeler çanak ve ağzın kesiştiği kısımda yoğunlaşır. Süslemelerde ince, zik zak veya spiral kabartma bordürler nispeten daha yoğundur. Diğer lülenin çanağı ise düz ve basıktır (Tablo 2-c). Basık yuvarlak çanaklı lülelerin gri hamurlu

⁹ Bu tip lülelerden bir tanesi Atina Agorası kazılarında 19. yüzyılın son yıllarında doldurulmuş olan bir açmada bulunduğu için, 19. yüzyıl öncesine tarihlendirilmesi önerilmiştir. Bu durumda bu tip lülelerin 18. yüzyılda üretildiği önerisi desteklenmektedir (Robinson 1985: 194).

örneği Anadolu’da Demre Aziz Nikolaos Kilisesi (Fındık 2016: 376-Res.1a, 1b), farklı hamur renkli örnekleri ise Hasankeyf (Ayhan 2010a: 18-Res.3), Smyrna (Ayhan 2009: 11-Res.9) ile Anadolu dışında Korinth (Robinson 1985: Plate 47-C 1, C 2, C 3, C 4, Plate 53-C 60-63) gibi önemli merkezlerde bulunmuştur. Bu tipte yaygın görülen dilimli ve kaburgalı örnekler 17.ve 18. yüzyılların erken örnekleri arasında gösterilmektedirler (Fındık 2016: 376). Korinth buluntuları benzerleri olan sadece çanaklı lüleler de 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir (Robinson 1985: 172).

Hisar Arkeopark lüleleri içinde tek bir örnek *silindir çanaklıdır* (Tablo 2- d). Kırmızımsı turuncu hamurlu, benzer tonlarda renk astarlı lülenin çanağı üzerinde rulet bezemeli bir bordür ile tüm çanak kısmını çevreleyen kazıma bitkisel desenler bulunmaktadır. Silindir çanaklı lülenin kısa duman yolu oldukça şişkin biçimde sonlanır. Duman yolunun çubuk takılan uç kısmının tüm çevresini ise kazıma bir şerit kuşatır. Benzerlerine Başur Höyük (Ayhan 2010b: 56-Res.5) ve Smyrna Agora kazılarında rastlanan bu tipteki lüleler 17.yüzyıl ile 18.yüzyıl başları arasındaki döneme tarihlendirilmektedir (Ayhan 2009: 7-Res.3).

Hisar Arkeopark kazılarında ele geçen lüleler içindeki en yoğun form *disk kaideli lülelerdir* (Tablo-3, 4, 5). Bulunan 16 adet lülede az gözenekli kırmızımsı hamur ve kırmızı astarlı lülelerin yanı sıra, az gözenekli, koyu devetüyü-bej tonlarında hamurlu ve astarlı lüleler de bulunmaktadır. Lülelerin çoğu yuvarlak disk formundadır (Tablo 4- a, b, c, d, e, f / Tablo 5- a, b, c, e, f, g, h). Ancak kenarları kesilip çokgen forma dönüştürülen (Tablo 5 - d) ya da dilimli diske sahip çeşitlenmeler de görülmektedir (Tablo 3- a). Kırklareli’nin Demirköy ilçesi yakınlarında bulunan ve tarihi Fatih Dönemi’ne inen “Demirköy Fatih Dökümhanesi” (Uysal 2007: 555-Res.9), Başur Höyük (Ayhan 2010b: 56-Res.6), Hasankeyf (Ayhan 2010a: 19-Res.4), Smyrna (Ayhan 2009: 16-Res.14), Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi (Fındık 2016: 383-Res.16, 18-20), Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangahı-Darphane (Deniz 1998: 609-Res.10), İstanbul Saraçhane kazılarında (Hayes 1992: Plate 50-g,

h) ve Anadolu dışında Belgrad Kalesi (Bikic 2012: 7-Fig.5 / 11, 14), Korinth (Robinson 1985: Plate 54 / C 73, Plate 57 / C 101-108) ve Girit Adası'nda (Evely 1988: 140-Fig.4/4) bu tip lüleler ele geçmiştir. Benzerleri doğrultusunda 18. yüzyıl sonu ile çoğunlukla 19. yüzyıla tarihlendirilmektedirler¹⁰.

Arkeopark alanında diğer lülelerden farklı formda iki lüle bulunmuştur. Bunlardan biri, iki yan yüzü dümdüzdür ve 8 yapraklı bir rozet motifi taşır (Tablo 6- a). Dik ve dar ağızlı, daha küçük çanaklı formuyla farklılık taşımakla birlikte, Belgrad Kalesi kazılarında ele geçen sırlı ve sırsız iki lülede benzer bir rozet baskı bulunmaktadır. Sadece bezeme açısından küçük bir benzerlik izlenir. Bu lüle benzerleri Belgrad Kalesi'nde 1740-1750 yılları arasında yıkılan kapı çevresinde bulunan Avusturya-Macaristan lüleleri arasındadır ve bu alan buluntularının 1750 yılları sonrasında önceye tarihlendirilmesi gerektiği belirtilir (Bikic 2012: 2, 5-Fig.4 / 3, 8). İkincisi bezemesiz, basık kaideli ve konik formlu, kırmızımsı hamurlu, astarlı lüledir. Basık kaide çok hafif dışa taşıntı yapar ve disk kaideli formları hatırlatabilir ancak¹¹ kaide ölçüsü çok dar olduğundan buluntularımız arasında münferittir (Tablo 6- b).

¹⁰ Disk kaideli kırmızı perdahlı bir lüle “Yahyaoglu” damgasıyla Saraçhane'de bulunmuştur ve 19. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ayrıntı için bkz. Hayes 1992: 343. Belgrad Kalesi'nde bulunan benzer bir lüle konteksi doğrultusunda lüle 18. yüzyıl ortası ile 19. yüzyılın ikinci on yılı sonuna kadar olan aralığa tarihlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Bikic, 2012: 6). Yine konteksi belirli olan bir başka kazı alanı Korinth buluntuları içindeki benzer örnekler ise 19. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ayrıntı için bkz. Robinson 1985: 188-189. Gökben Ayhan tarafından disk kaideli lülelerin birçok farklı formu 19. yüzyıl üretimleri olarak tanıtılmıştır. Bkz. Ayhan 2011: 227-241.

¹¹ Bu lüleye en yakın örnek Gökben Ayhan tarafından Smyrna lüleleri içindeki Disk kaideli lüleler içinde yer almaktadır. Ancak Arkeopark buluntusu lülenin kaidesi, Smyrna örneğindeki kadar geniş değildir (Ayhan 2009: 16-Res.14/BY08110).

Osmanlı lülelerinin bazılarında çeşitli mühürler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı imza yerine uygulanmıştır. Bazı örneklerde iki farklı mührün varlığı dikkati çeker. Bunun sebebinin atölyenin yanı sıra ustaların da izlerini bırakma isteği olduğu düşünülür. Örneğin Hakkâk Dâna Efendi isimli yazı ve desen kalıbı ustası, lülenin üzerine kendi imzasının konulmasını istemiş ve ikinci mührü koydurmuştur. Mütareke yıllarında çalışan diğer bir usta, Lüleci Hüsnü Efendi'nin hem Türkçe hem Fransızca olmak üzere iki mühür kullandığı bilinir. Lüleler üzerinde, mühürler dışında birçok farklı nakış ve yazı mevcuttur. Gül ve diğer çiçek motifleri yanında tuğralar sıklıkla karşımıza çıkar. Bunların yanı sıra altın, gümüş yaldız, ya da mine işli daha renkli örnekler de hazırlanmıştır (Kocabaş 1963: 13).

Arkeopark buluntuları içinde 5 lüle üzerinde mühür görülmektedir (Tablo 7- a, b, c, d, e / Tablo 5- e). Bir tane disk kaideli lülenin diski üzerinde yazı, duman yolu üzerinde ise süs olduğu anlaşılan iki mühür vardır. Bu yazı ile kırık bir lüle parçası üzerindeki yazı aynıdır ve “icariye” kelimesi okunmaktadır (Tablo 7- c / d). “Kiralık¹²” anlamı taşıyan bu kelimenin lüle üzerine baskılanması da oldukça ilginç bir ayrıntıdır. Diğer örneklerdeki mühür baskılar süs amaçlıdır (Tablo 5- e / Tablo 7- a, b, e).

Mühürlü lüleler yazılı silindir örnekleri Hasankeyf (Ayhan 2010b: Tablo 6), Anadolu dışında Korinth (Robinson 1985: Pl.51-C 40, Pl.52-C 55, Pl.53-C 60-67, Pl.54-C 68-70, Pl. 59-C 121-123) ve Atina Agorası (Robinson 1985: Pl.62-A 17, Pl.64-A 36, A 40, A 41, A 47) kazılarında ele geçmiştir. Atina ve Korinth mühürlü lüleleri 18.ve 19.yüzyıla tarihlendirilmiştir.

¹² Lüleler üzerindeki mühürler Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Doğan Yavaş tarafından okunmuş ve incelenmiştir.

KAYNAKLAR

- Ayhan, Gökben (2009). “Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları”. *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVIII/2, Ekim, s. 1-22.
- Ayhan, Gökben (2010a). “Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi”. *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIX/1, Nisan, s. 1-22.
- Ayhan, Gökben (2010b). “Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları”. *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. 14-16 Ekim 2009, s. 49-57.
- Ayhan, Gökben (2011). “19.Yüzyıla Tarihlenen Bir Grup Osmanlı Lülesi”. *Kültürel Bellek ve Estetik Yansımalar*, Yayına Hazırlayan: Kıymet Giray, s. 227-241.
- Bakla, Erdinç (2007). *Tophane Lüleciliği, Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi*. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları.
- Bayram, Nazır (2011). *Dersaadet'te Ticaret, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul'a Yönelik Araştırmalar*. İstanbul.
- Baram, Uzi (1999). “Clay Tobacco Pipes and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle-East: Artifacts os Social Tensions from the Ottoman Past”. *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 3, No.3, p. 137-151.
- Bikić, Vesna (2012). “Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology”, *Journal of the Academie Internationale De La Pipe*, Edited by Dennis Gallagher and Peter Davey, V. 5, p. 1-8.
- Çıtır, Burak (2015). “Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)*, C. I, S. 1, s. 17-47.
- Deniz, Bekir (1998). “Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangahı (Darphane) Kazısı 1997”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20, C. 2, s. 593-612.

Evely, Doniert (1988). Clay Tobacco Pipes from the University of Crete Medical Faculty, *The Annual British School of Athens*, Vol. 83, s. 135-144.

Fındık, Ebru (2016). “Ay Işığında Tütün Seremonisi – Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları”. *Cedrus IV*, s. 373-392.

Goodman, Jordan (1993). *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*. New York, Taylor & Francis e-Library, New York.

Hayes, John. W. (1992). *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Volume 2, The Pottery*, New Jersey, Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Kocabaş, Hüseyin, (1963). “Tophane Lüleçiliği”. *Türk Etnografya Dergisi V*, s. 12-13.

Özkan, Emel ve Funda Ünal (2009). *Hisarkeoloji*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Pekak, Sacit (1998). “Niğde-Andaval (Aktaş)’taki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20, C. 2, s. 505-524.

Robinson, Rebecca (1985). “Tobacco Pipes of Corinth and Athenian Agora (plates 33–64)”. *Hesperia*, Vol. 54, s. 149-203.

Uysal, A. Osman (2007). “Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları”. *Byzas 7, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archeological Contexts*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan – Ali Osman Uysal – Johanna Witte-Orr, İstanbul: Ege Yayınları.

Vroom, Joanita (2007). “Kütahya between the Lines: Post-Medieval Ceramics as Historical Information”. *Hesperia Supplements*, Vol. 40, Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece, s. 71-93.

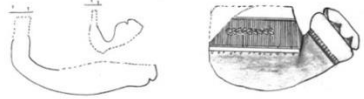
Resim 1. Kazı çalışması yapılan alanın hava fotoğrafı

Resim 2. Kazı çalışması yapılan alanın hava fotoğrafı

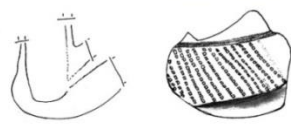
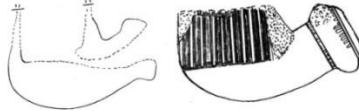
Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32

TABLO 1

a

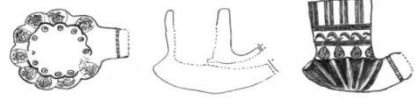
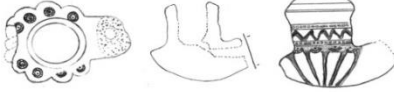
b

c

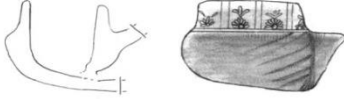
d

TABLO 2

a

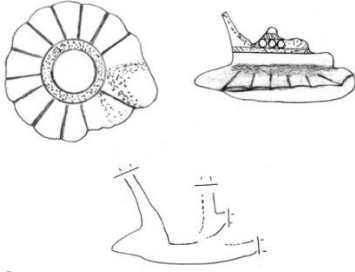
b

c

d

TABLO 3

a

b

c

d

e

TABLO 4

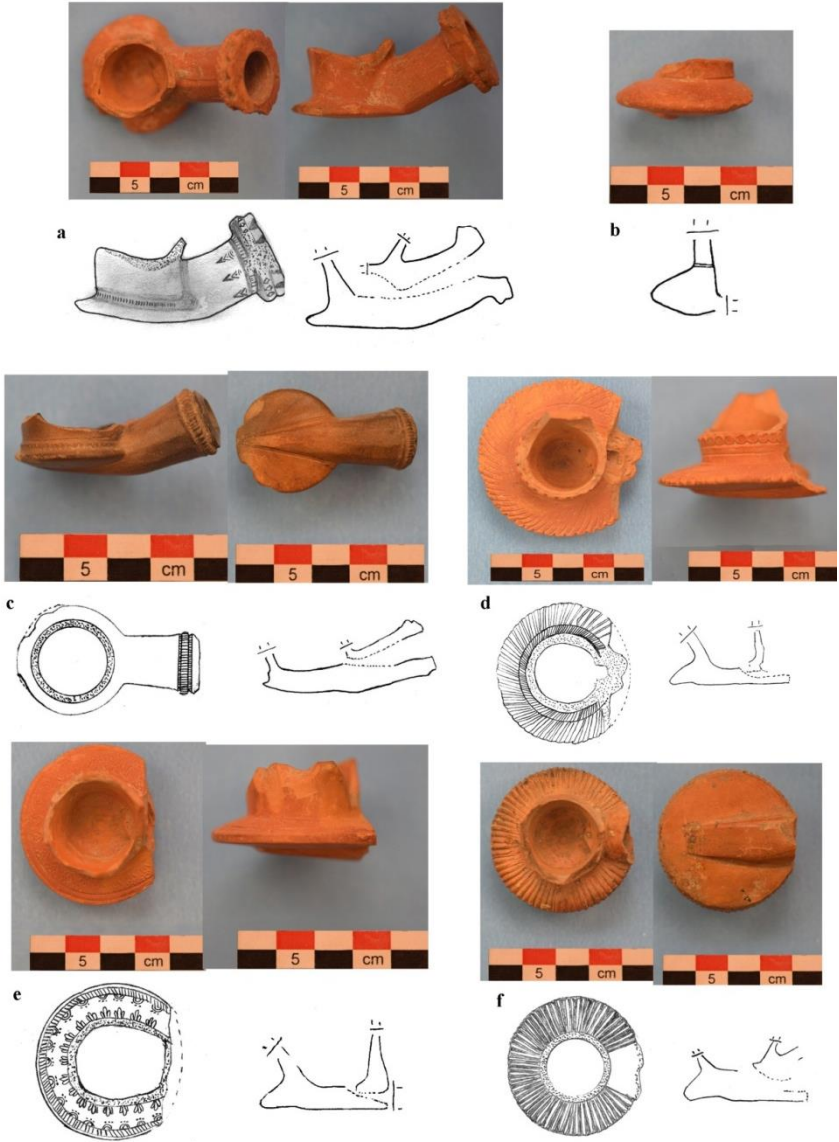
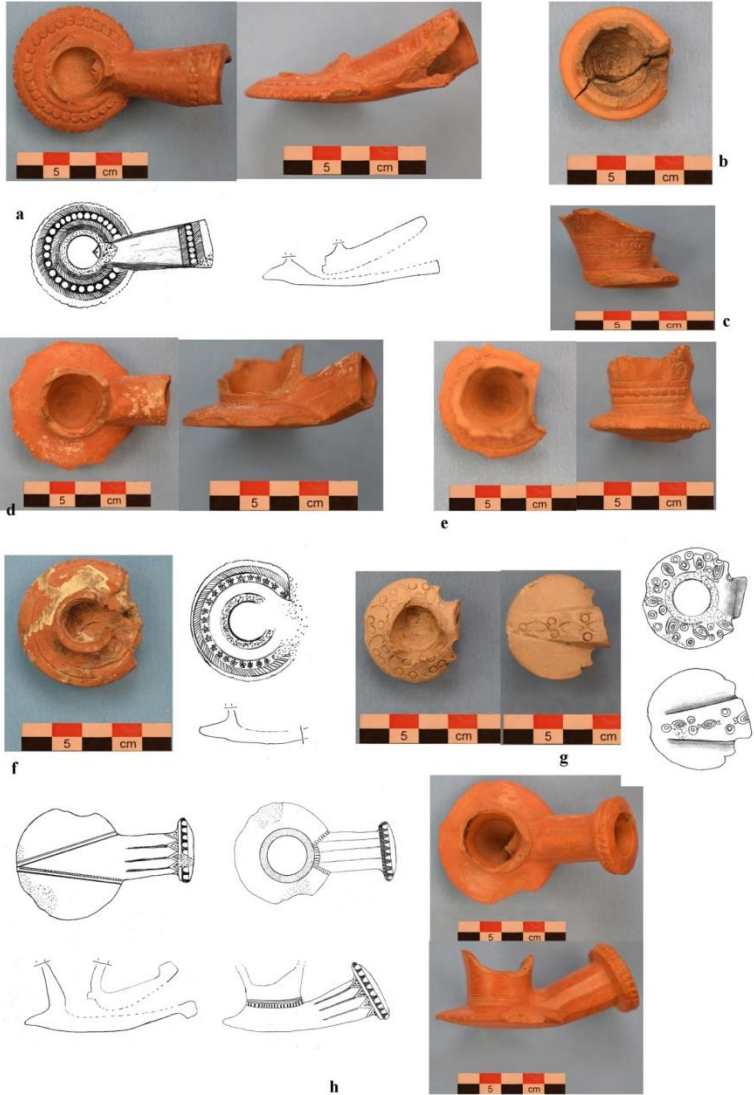
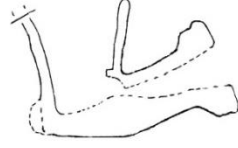
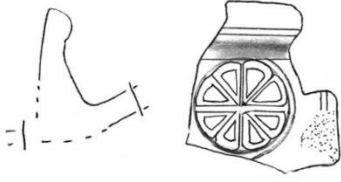

TABLE 5

TABLO 6

a

b

TABLO 7

